

درس سوم

«ایران در دوران غزنوی – سلجوقی و خوارزمشاهی»

اول: غزنویان

(۱) ۱-۱: در جریان لشگرکشی مسلمانان به ماوراءالنهر شماری از ترکان به صورت فردی و یا

گروهی به دین اسلام گرویدند و به درون قلمرو اسلامی راه یافتند.

۱-۲: ترکان به علت استعداد خاصی که در امور نظامی داشتند به خدمت عباسیان و امیران مسلمان

در آمدند.

۱-۳: برخی از آنان چون آلتکین در دربار سامانیان به مقام سپهسالاری رسید. او در میانه قرن چهارم

ه-ق در غزنین حکومتی محلی تشکیل داد.

(۲) ۲-۱: در هنگامه ضعف سامانیان محمود پسر سبکتکین که سپهسالار خراسان بود، حکومتی

مستقل تأسیس کرد که به حکومت غزنویان مشهور است.

(۳) ۳-۱: محمود در پی کسب حمایت خلیفه در آمد. اقدامات سیاسی و مذهبی خود را در پوشش

جهاد در راه خدا و به بهانه مبارزه با مخالفان خلیفه انجام می داد.

۳-۲: او به همین بهانه به «ری» که تحت حکومت شیعیان آل بویه بود، حمله برد. علماء و مردم شهر

را به بهانه اسماعیلی بودن قتل عام کرد و کتابخانه آن شهر را به آتش کشید.

(۴) ۴-۱: لشگرکشی های پی در پی محمود به هند به عنوان جهاد در راه خدا بود. اما هدف و

انگیزه اش دستیابی به ثروت هند از طریق غارت معابد هند بود.

۴-۲: در نتیجه همین حملات بود که دین اسلام و زبان فارسی در شبه قاره هند راه یافت و گسترش

پیدا کرد.

(۵) ۵-۱: پس از محمود پسرش مسعود بر مدعیان غلبه کرد. درگیری‌های داخلی و لشگرکشی‌های

او به هند باعث شد از وضعیت مردم به خصوص خراسان غافل بماند.

۵-۲: به دلیل ضعف دولت غزنوی، سلاجقه به فرماندهی طغرل به خراسان هجوم آوردند و مردم

ناراضی دروازه‌ها را بر روی مهاجمان گشودند.

۵-۳: نبرد سرنوشت ساز دندانقان «بین مرو و سرخس» به شکست مسعود غزنوی انجامید. (۴۳۱) و

دوران حکومت غزنویان به سر رسید.

دوم: سلاجقه

(۱) ۱-۱: سلاجقه طایفه‌ای از ترکان بودند که پس از گرایش به اسلام در ماوراءالنهر خراسان

مستقر شدند.

۱-۲: طغرل سلجوقی نیشابور را به پایتختی برگزید و دیگر مناطق ایران را به سرعت متصرف شد.

۱-۳: او به بغداد رفت و خلیفه را از سلطه شیعیان آل بویه رهانید و خود را منجی خلافت معرفی کرد.

۱-۴: به پاس چنین خدماتی بود که خلیفه حاکمیت ایران و عراق را به او بخشید. به نام او خطبه

خوانده شد و سکه ضرب گردید و به «رکن الدوله» ملقب شد.

(۲) ۲-۱: آل ارسلان جانشین طغرل در نبرد معروف «ملازگرد» امپراتور روم شرقی را شکست داد

و اسیر کرد و آسیای صغیر به متصرفات دولت سلجوقی درآمد.

۲-۲: توسعه قلمرو سلاجقه قبایل ترک را به مناطق متصرفی جدید متوجه ساخت. این امر موجب

تغییر وضعیت سیاسی و فرهنگی در این نواحی گردید.

نکته: در آن زمان قلمرو سلاجقه از رود سیحون تا شرق مدیترانه گسترش یافت. این وسیع‌ترین قلمرو

یک حکومت در ایران دوره اسلامی بود.

(۳) ۱-۳: حکومت سلجوقیان پس از مرگ خواجه نظام الملک و ملک‌شاه دچار ضعف گردید و

منقرض گردید. اهم دلایل از هم پاشیدگی و انقراض به شرح زیر است:

الف) هجوم تُرکان قراختائیان و ترکان غز به سقوط و از دست رفتن ماوراءالنهر گردید.

ب) مبارزات اسماعیلیان و قدرت یابی اتابکان به تضعیف هرچه بیشتر حکومت سلجوقیان انجامید.

ج) رقابت بر سر قدرت تکیش خوارزمشاه را واداشت بر آخرین سلطان سلجوقی چیره شده و به حکومت

آنان پایان بخشید.

نکته: اوج قدرت سلاجقه در زمان ملک‌شاه بود. اغلب حکومت‌های محلی از بین رفتند و یا به اطاعت

سلطان سلجوقی گردن نهادند.

سوم : خوارزمشاهیان

(۱) ۱-۱: خوارزم یکی از مناطق ایران زمین در قرون نخستین اسلامی بود. آنان با وجود استقلال

داخلی از سلاجقه اطاعت می‌کردند.

۲-۱: در هنگام ضعف سلاجقه «آتسیز» خوارزمشاه ادعای استقلال کرد و تکیش با شکست طغرل سوم

به بخش وسیعی از ایران تسلط یافت.

۱-۳: محمد خوارزمشاه که افکار توسعه طلبی داشت با سلطه بر مناطق جدیدی، قلمرو خوارزمشاهیان

را گسترش داد.

(۲) ۱-۲: در زمان محمد خوارزمشاه روابط او با خلافت عباسی به تیره‌گی گرائید. خلیفه عباسی از

تأیید حکومت خوارزمشاه خودداری کرد.

۲-۲: محمد خوارزمشاه در واکنش به عمل خلیفه یکی از سادات حسینی را خلیفه اعلان کرد و به

بغداد لشکر کشید اما سپاهیان او در اثر سرمای شدید اسد آباد همدان متوقف شدند.

(۳) ۱-۳: حمله چنگیزخان مغول در زمان محمد خوارزمشاه اتفاق افتاد و با حمله مغولان ایران در

معرض قتل و غارت قرار گرفت و حکومت خوارزمشاهیان ساقط شد.

نظام اداری در دوران (غزنویان - سلجوقیان و خوارزمشاهیان)

اول غزنویان

۱-۱: غزنویان دریافته بودند که برای اداره رو به توسعه به تشکیلات دیوانی و دیوان سالاران ایرانی نیاز

دارد.

۱-۲: از همین رو از دیوان سالاران حکومت سامانی و حتی از دیوان سالاران آل بویه شیعی مذهب را

به خدمت گرفتند.

دوم سلجوقیان

۲-۱: سلاجقه نیز با به خدمت گرفتن بزرگانی چون عمید الملک کندی و خواجه نظام الملک توسی

نظام اداری ایران را کامل تر و گسترده تر کردند.

۲-۲: نقش خواجه نظام الملک در نظام اداری سلاجقه به قدری برجسته بود که دوران وزارت وی را

عصر (نظام الملک) نامیدند.

۲-۳: تلاش خواجه نظام الملک برای دوام و استمرار حکومت مرکزی با مخالفت امیران و نظامیان

سلجوقی که به سنت‌های قبیله‌ای وفادار بودند به تقابل کشید.

۲-۴: چالش مدام بین دو نیرو (اداری - نظامی) منجر به تقابل شد که در تاریخ ایران به تقابل (اهل

قلم) دیوان سالاران و (اهل شمشیر) نظامیان معروف است.

۲-۵: همه دیوان‌های عصر سلجوقی زیر نظر دیوان وزارت که در رأس آن وزیر قرار داشت عمل می‌-

کردند.

۲-۶: منصب وزارت امنیتی نداشت. سلطان اگر از وزیر و قدرت او به هراس می‌افتاد «عزل، قتل و

مصادره اموال» در انتظار او بود.

سوم خوارزمشاهیان

۳-۱: نظام اداری دوره خوارزمشاهی تداوم نظامی اداری سلاجقه بود. با این تفاوت اختیارات برخی از

دیوان‌ها کمتر شد.

۳-۲: در دوره خوارزمشاهی دیوان‌های جدیدی تشکیل شد. اما اختیارات وزارت به شدت کاهش یافت

و گاهی منصب وزیر حذف شد.

اوضاع اجتماعی و اعتقادی در دوران (غزنویان - سلجوقیان و خوارزمشاهیان)

اول: اوضاع اجتماعی

۱-۱: در دوران حکومت‌های سه گانه فوق بخش عمده جمعیت ایران در روستاها به سر می‌بردند (تولید

کنندگان) روابط بین روستاها و شهرها برقرار بود.

۱-۲: در دوره سلجوقی بازرگانان به یکی از مهمترین گروه‌های اجتماعی تبدیل شدند. (ری، اصفهان،

مرو، نیشابور) از جمله شهرهای تجاری این دوره بودند.

دوم: اوضاع اعتقادی

۱-۲: بافت مذهبی عمدتاً اهل تسنن بودند و شیعیان دوازده امامی (امامیه) و پیروان اسماعیلی در

شهرها و روستاها پراکنده بودند.

۲-۲: شهرهای بیهق (سبزوار)، ری، ساری و قم از جمله مهمترین مراکز شیعه نشین بودند.

۲-۳: پیروان مذهب اسماعیلی مهمترین مخالفان خلافت عباسی و حکومت‌های غزنوی و سلجوقی

بودند. در ضمن پیروان مسیحی، یهودی و زرتشتی به صورت پراکنده گزارش شده است.

۲-۴: دخالت مقام‌های حکومتی به ویژه سلاطین و وزراء در امور مذهبی و جانب داری از فرقه‌های

مختلف به اختلافات دامن می‌زدند.

اوضاع اقتصادی

اول: کشاورزی و زمین داری

۱-۱: در عصر حکومت‌های سه گانه ذکر شده مانند دیگر دوره‌های تاریخی، کشاورزی مهمترین و اصلی

ترین فعالیت اقتصادی مردم ایران به شمار می‌رفت.

۱-۲: مالکیت زمین همواره یکی از مسائل مهم به شمار می‌رفت. مالکیت محدود - ناپایدار و همواره در

معرض مصادره فرمانروایان بود.

۱-۳: در عصر سلاجقه شکلی از زمین داری به نام «اقطاع» گسترش یافت. خواجه نظام الملک با هدف

نظارت و آباد کردن زمین‌های بایر و بلا استفاده نظام اقطاع را گسترش داد.

۱-۴: اقطاع به انواع مختلف واگذاری زمین به افراد نظامی و یا صاحبان مشاغل دیوانی اختصاص می -

یافت. این سیاست در ابتدا نتایج مثبتی داشت.

۱-۵: به دلیل تمایل تدریجی صاحبان اقطاع به استقلال سبب جدائی نسبی از حکومت شد و در

نهایت و به ضعف هرچه بیشتر و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد.

نکته: یک نوع دیگر مالکیت (استیجاری) که در ایران توسعه یافت زمین‌های وقفی بود.

دوم: تجارت و پیشه وری

۲-۱: گسترش قلمرو - برقراری امنیت - ایجاد راه‌های جدید - توسعه حمل و نقل - وجود نظام دیوانی

کارآمد از جمله عواملی بود که در عصر سلاجقه به رشد تجارت داخلی و خارجی کمک کرد.

۲-۲: در عصر سلاجقه بازار به عنوان قلب تپنده شهر رو به توسعه گذاشت. صرافان که وظیفه انجام

معاملات و تسهیل و مبادله کالا را بر عهده داشتند، نقش مهمی در تجارت خارجی ایفا کردند.

۲-۳: اقلام زیر که در داخل و خارج ایران خرید و فروش می‌شد، عبارت بودند از سنگهای قیمتی -

انواع منسوجات - برخی محصولات کشاورزی و ظروف سفالی.

«زبان - علم - آموزش»

اول: زبان و ادب فارسی

۱-۱: قرن چهارم تا هفتم (ه - ق) دوران توسعه زبان و ادبیات فارسی و ظهور بزرگترین نویسندگان و

شاعران زبان فارسی است.

۱-۲: در عصر غزنوی شعر فارسی به اوج شکوفائی رسید و حکیم ابوالقاسم فردوسی شاهنامه را که

نماد هویت ایرانی و زبان فارسی است به نظم کشید.

۱-۳: ابوالفضل بیهقی تاریخ بیهقی را نوشت که از برجسته ترین آثار زبان فارسی است.

۱-۴: جذب شعرا و نویسندگان توسط دیوان سالاران ایرانی فرصت مناسبی برای توسعه هرچه بیشتر

زبان داد و ادبیات فارسی فراهم آورد.

۱-۵: این تلاش‌ها و خدمات در انتهای دوره سلجوقی و اوایل خوارزمشاهی خود را نشان داد که به

عنوان نمونه می‌توان از «سنائی غزنوی» - «انوری - آبیوردی» - «خاقانی شروانی» - «عطار نیشابوری» که

آثارشان نمونه‌های فاخر شعر و ادبیات فارسی به شمار می‌رود نام برد.

دوم: علم و آموزش

۱-۲: در دوران غزنوی - سلجوقی و خوارزمشاهی دانشمندان بسیار بزرگی به شرح زیر به فعالیت

علمی می پرداختند:

الف: ابوریحان بیرونی در نجوم و جغرافیا

ب: ابوالعباس لوکری و ختیم نیشابوری در ریاضیات و نجوم

ج: شهاب الدین سهروردی و امام فخر رازی در فلسفه و کلام

د: سید اسماعیل جرجانی در پزشکی

سوم: علوم دینی و آموزش

۱-۳: علوم دینی به علت حمایت سلاطین و وزرا از جایگاه برتری برخوردار بود و مواردی که به علوم

دینی اختصاص داشت گسترش یافت.

۲-۳: در عصر سلاجقه نظامیه‌ها به همت خواجه نظام الملک توسی در اکثر شهرهای مهم چون بغداد

- اصفهان - نیشابور و ... ساخته شد.

۳-۳: نظامیه به صورت الگوئی آموزشی در دیگر نقاط جهان اسلام و کشورهای غربی در آمد.

۴-۳: نمونه، امام محمد غزالی که در مدرسه نظامیه درس خواند و درس داد.

نکته: آخرین نظامیه تا حمله هلاکوخان در بغداد فعال بود.

«هنر و معماری»

۱-۱: در عصر غزنوی و به خصوص سلاجقه از دوره‌های مهم هنر اسلامی تلقی می‌شود. حمایت دولت

مردان در شکوفائی هنر و معماری تأثیر به‌سزائی داشته است.

۱-۲: مسجد جمعه اصفهان که اولین مسجد چهار ایوانی در ایران است الگویی برای معماران مساجد

در دوره‌ی بعدی شد. کاشی کاری‌ها گچ بری‌ها و تزئینات به کار رفته در این مسجد از نمونه‌های عالی

هنری این دوره محسوب می‌شوند.

۱-۳: فلز کاری - هنر سفال‌گری و هنر کاشی کاری در کنار توسعه معماری در این دوره به اوج

رسیدند.

۱-۴: چند ویژگی هنری این دوره

الف: در فلز کاری، هنر قلم زنی و قالب ریزی

ب: در سفال‌گری، نقوش جانوری و گیاهی

ج: در کاشی کاری، نقوش انسانی - گیاهی و جانوری